

ד"ר ישראל רוזנסון

מעשה חוני המעגל בהלכה ובהשקפה

מעשה שאמרו לו לחוני המעגל: התפלל שירדו גשמים.
 אמר להם: צאו והכניסו תנורי פסחים, בשביל שלא ימוקו.
 התפלל, ולא ירדו גשמים.
 מה עשה? עג עוגה, ועמד בתוכה,
 ואמר לפניו: רבונו של עולם, בניך שמו פניהם עלי,
 שאני כבן בית לפניך.
 נשבע אני בשמך הגדול, שאיני זו מכאן עד שתרחם על בניך.
 התחילו גשמים מנטפין.
 אמר: לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות, שיחין ומערות.
 התחילו לירד בועף.
 אמר: לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון, ברכה ונרבה.
 ירדו כתיקנן.
 עד שיצאו ישראל מירושלים להרי־הבית מפני הגשמים.
 באו ואמרו לו: בשם שהתפללת עליהם שירדו, כך התפלל שילכו לחן.
 אמר להן: צאו וראו אם נמחית אבן הטועים.
 שלח לו שמעון בן שטח: אלמלא חוני אתה, נזרני עליך נידוי.
 אבל מה אעשה לך, שאתה מתחטא לפני המקום;
 ועושה לך רצונך, כבן שהוא מתחטא על אביו ועושה לו רצונו.
 ועליך הכתוב אומר: ישמח אביך ואמך, ותגל יולדתך.
 (משנה, תענית ג,ח)

דמותו המיוחדת של חוני המעגל — חסיד ואיש מעשה, אליו היו נשואות עיני העם בעת צרת הבצורת — וספור המעשה עצמו אפופים בערפילי האגדה התמימה; וכגודל האהבה לדמות, כך גדולה החיבה לספור המעשה. לעיתים אף נראה כי יופיו וחיונו של הספור מונעים הסקת מסקנות הלכתיות ורעיוניות המתבקשות ממעשה מיוחד כל כך. כאן ייערך נסיון לחשוף אותם יסודות חבויים, במגמה לקשרם למערכת ההלכתית והרעיונית הרחבה של ענייני הגשם והבצורת במקורותינו. נראה כי הרעיון במעשה חוני המעגל ומסקנותיו נוגעים בנושא הרחב יותר של השקפת היהדות על השמוש לצרכים דתיים באותות מסוימים, שיש בהם, ולו מבחינה חיצונית, חריגה מסוימת מגדרי הטבע. נגיעה בעניינים מורכבים אלו גם היא מעניינינו של מאמר זה.

א. הגדרת הבעיה

מן הראוי לבדוק את מעשהו של חוני המעגל מנקודת הראות של שני הענפים הגדולים בעולמה הרוחני של היהדות — ההלכה והאגדה. בהלכה

כונתנו לשאלות של מותר ואסור, או למי מותר ולמי אסור, ובאילו תנאים. ובאשר לאגדה, יש מקום לבדוק איך מתייחס מעשה זה לרעיונות מרכזיים ועיקרי אמונה ביהדות. בניסוח מדויק יותר ניתן להציג שתי שאלות — א. כיצד משתלבים הפניה אל חוני ומעשהו במערכת הלכות תענית בעת הבצורת. מבין החסידים שביכולתם להשפיע על ירידת הגשמים מוזכר במשנה (ולא במקורות אחרים) רק מעשהו של חוני, ואין שם הוראה ברורה מתי פונים לדמות שכזו. המעשה מובא במשנה אגב דיון אחר — כדוגמא לצרה של "רוב גשמים", שבניגוד לצרות אחרות לא מתרעים עליה (משנה, תענית ג,ח). מצטייר מן התיאור במשנה כי היתה זו פניה עממית ספונטנית, ונשאלת השאלה — האם זה צעד של חוסר אונים, או שהוא מעוגן בהלכה?

ב. כיצד משתלב מעשהו בעולם הרעיוני-רוחני? דומה כי יש בסוג כזה של מעשה חשש שיבינוהו ככישוף. לפי המדרש, מכך חשש גם אליהו, המהווה, כפי שנראה להלן, אב ומורה לאותם חסידים המתפללים אל הגשם, שבמעמד על הר הכרמל קרא "ענני ה' ענני" — "ענני שתירד אש מן השמים, וענני שלא יאמרו מעשי כשפים הם" (בבלי, ברכות ו,ב). במקרה הפחות גרוע יש חשש שהעמדתו של החסיד במרכז תסיח את הדעת מהקב"ה, העומד מאחורי המעשה — מכך חשש גם "מוריד גשמים" אחר — חנן הנחבא שקרא לקב"ה, "רכונו של עולם, עשה בשביל אלו שאין מכירין בין אבא דיהיב מטרא לאבא דלא יהיב מטרא" (בבלי, תענית כג,ב). תגובתו של שמעון בן שטח, נציג ההלכה הרשמית, ("אלולי חוני אתה ...") עלולה להתפרש כהסתייגות המכירה בקשיים אלו. בנסוחו של פרופ' א"א אורבך:

ואין להמנע מלראות בדברי שמעון בן שטח מעין הבעת חשש שמא הלשון שנקט חוני (נשבע אני ...) והמעשה שעשה (עג עוגה ...) עשויים להתפס שלא כהלכה, אלא שאישיותו של חוני והערצת העם אליו הצילוהו מנידוי.¹

ב. דיון הלכתי

כשדנים בהצדקת פניה אל צדיק שיתפלל על הגשם, יש מטבע הדברים חשיבות רבה לקביעת העתוי. כבריתא בגמרא מצוין "פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים, שלחו לחוני המעגל ..." (תענית כג,א). ובמשנה מובאים דברי חוני "צאו והכניסו תנורי פסחים, בשביל שלא ימוקו" (תענית ג,ח). נראה איפוא כי מדובר על זמן קצר לפני הפסח. במצב זה לא מדובר בהצלת

1. א"א אורבך, חז"ל אמונות ודעות, תשכ"ט, עמ' 87. על עולמם של חסידים כחוני וזיקתם לדמויות מקראיות, ראה: ג.ב.ע. צרפתי, חסידים ואנשי מעשה והנביאים הראשונים, תרביץ כו, תש"ו, עמ' 126-153.

נזקיה של בצורת חקלאית — אפשרות שכוו אכן התקימה לדעת חז"ל בעבר, בימי הנביא יואל, עת צמחה התבואה תוך עשרת הימים שלפני הפסח, אך היתה כרוכה בנס גלוי, הכרוך בשנוי משמעותי בסדרי הטבע (בבלי, תענית ה,א, רש"י: "שיורה ומלקוש היה בראשון על ידי נס"), וקשה להאמין שבמקרה של חוני בקשו זאת. כאן מדובר בבעיה של חוסר מים, שהינה בעיה קיומית פשוטה. רמז לכך יש במשאלת חוני, "לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות שיחין ומערות" (תענית כג,א). המצב של בורות ריקים חמור במיוחד לא רק בשל היותם מקור מרכזי למים לתושבי ירושלים — ובסוף החורף המשמעות של בורות ריקים הינה לבטח סכנת צמא נורא — אלא במיוחד בערב הפסח, עת מגיע מספר עצום של עולי רגלים לעיר.

למודעות לצורכי המים של עולי רגלים בתקופה זו הד רב בדברי תנאים ואמוראים. נראה כי הצרכים המרובים של ירושלים, כמטרופולין ענק הקולט עולי רגלים מרובים בתקופה שלפני העברת אמות המים הגדולות מהרי חברון לירושלים, הכתיבו שמוש מרובה בבורות, ועל כן רבה ההתייחסות אליהם בהלכה. למשל: במשנה נרמז על בורות מים מיוחדים לצורכי העולים "ואיזהו דבר של עולי בכל ... והבור שבאמצע הדרך" (נדרים ה,ה). במשנה ובתוספתא מתוארות ההכנות לקראת עולי רגלים, המתבטאות בין השאר בתיקון הדרכים ומקוואות המים (שקלים א,א ובתוספתא שם). בתלמוד הירושלמי מצאנו בין צרכי הרבים הנזכרים שם גם את המשימה "ומפרקים את המנעל מעל גבי המים" (שקלים פ"א ה"א — בספרים הגירסא "האמוס", ולא "המים"; אך, ראה: פרוש המשניות לרמב"ם, ובמאירי, שם), ומסתברים הדברים שהכוונה לפתיחת בורות המים לקראת עולי רגלים. בבריתא נזכרה הקלה מיוחדת הקשורה לשמוש בבורות ע"י עולי רגלים —

א"ר יצחק בר אדא: לא הותרו פסי ביראות אלא לעולי רגלים בלבד. והתניא, לא הותרו פסי בראות אלא לגבי בהמה בלבד. מאי בהמה? בהמת עולי רגלים, אבל אדם מטפס ועולה מטפס ויורד. (בבלי, ערובין כ,ב)

נראה גם כי אחד הממונים במקדש — "נחוניא חופר שיחין" (שקלים ה,א) — זכה לתפקידו בשל תרומתו לבורות מים לעולי רגלים. הבעיה מוזכרת במפורש במעשה אחר מאותה תקופה, הכרוך בהורדת גשמים, זה של נקדימון בן גוריון, שם נאמר במפורש: "פעם אחת עלו כל ישראל לרגל לירושלים, ולא היה להם מים לשתות" (תענית יט,ב).

נמצאנו למדים כי מדובר כאן בבקשה להספקת מים בלבד, וזאת לצורך שהינו קריטי מבחינה קיומית, ועל מנת לאפשר קיום מצוה לאומית חשובה. להלן נראה כי בתנאי האקלים המיוחדים של ארץ ישראל, בהם יתכן גשם בניסן, לא מתחייבת מכאן בקשה מיוחדת לשנוי משהו בגדרי הטבע.

עד כאן עסקנו בשאלה, מתי יש מקום לפנות לדמויות מופת שנועדו ביכולתן להשפיע על הגשם. נבדוק ונראה, כיצד משתלבת פניה שכזו במערכת

התעניות המתוארת במשנה. מערכת התעניות בעת בצורת כוללת שלוש תעניות יחיד, החל משבעה עשר במרחשון, ושלוש עשרה תעניות הנגזרות על הצבור החל מראש חודש כסלו, תעניות שדרגת חומרתן עולה. משעברו אלו ולא נענו, מתקיימת בחברה אוירת עצבות כללית, אך אין יותר מקום לתעניות צבור גזורות, ובזמן שנותר עד סוף ניסן חזרת התענית ליחידים. רצונם לומר: אם יש למישהו יכולת השפעה במצב זה, הרי הם היחידים

מן הראוי לציין כי באופן עקרוני, בלי להכנס לשאלת העתוי, ידועה הדעה כי מטר בא בזכותם של יחידים, ולפי בקשתם של יחידים, וזאת בניגוד מסויים לטובות אחרות שהקב"ה מרעיף על עולמו. הדבר משתמע מהנאמר במדרש, "פעמים שעושה בזכות איש אחד ..." (ויקרא רבה כו, עב) ומשיטות האמוראים — ר' יוחנן, המסתמך על הפסוק "יפתח ה' לך את אוצרו הטוב לתת מטר ארצך" (דברים כח, יב). כשהדגש בדבריו מושם על "לך" בלשון יחיד; וריש לקיש — "שאלו מפי מטר בעת מלקוש ה' עושה חזיונים ומטר גשם יתן להם לאיש עשב בשדה" (זכריה י, א), וכאן הדגש מושם על "איש" — איש יחיד (תענית ט). הרמז בנביאים שהביא ריש לקיש מעניין לעניינו במיוחד, כאשר מצאנו שם במפורש בקשת גשם בעת המלקוש, בדומה למקרה של חוני רש"י, שם מדגיש את העובדה שמדובר על אדם הצריך באופן אישי את הגשם — "שאם אין צריך מטר אלא לאדם אחד", דבר המשתלב עם הצורך האישי של חוני בגשם, ולו מאוחר, בשל מקצועו כמעגל (ראה להלן). כך מסתבר אף מבחינה רעיונית: הרגישות לצרכי הכלל אינה יכולה להינתק מצרכי הפרט.

התפיסה כי גשמים באים עבור הפרט מתחדדת עוד יותר בקביעה כי גשמים באים עבור הצדיקים. לעיתים תולה זאת המדרש בדמויות מסוימות, למשל: אברהם — "ונברכו בך — הגשמים בזכותך, הטללים בזכותך" (בראשית רבה לט, יט); ולעיתים באופן כללי —

ברוך המקום ברוך הוא שאין לפניו משוא פנים, ומלפניו נוגה ואור לעולם, ומלפניו גשמים באין לעולם, ורשאים באים לעולם. שכן של צדיקים שמשחקין את עצמן בדברי תורה, מעלה עליהם הכתוב כאילו הן מביאין נוגה ואור לעולם והן מביאין גשמים ורשאים לעולם ... (סדר אליהו רבא פ"ב)

ובמקום אחר הקביעה ברורה ומפורשת עוד יותר —

"השמים מספרים כבוד אל ומעשי ידיו למעלה הרקיע" — הכי קאמר מעשי ידיהם של צדיקים מי מגיד? הרקיע. ומאי ניהו? מטר. רש"י: "ומעשה ידיו, שהוא מעשה הצדיקים, מגיד הרקיע — שהרקיע מעיד עליהם לבריות שהם צדיקים, שמתפללין על הגשמים ומטר יורד" (כתובות ה, א).

בשני המקורות יש הדגשה מיוחדת כי הגשם הינו בידי הקב"ה, אך הוא מפקיד אותו ביד צדיקים. במיוחד בולט בדבר במקור השני, המוציא את הפסוק לגמרי מפשטו, והופך את "מעשה ידיו" למעשה ידיהם של צדיקים. ההסבר

ברש"י קיצוני עוד יותר, באשר הורדת הגשם הופכת להיות מעין הוכחה לצדיקותו! ניתן לשלב בקבוצת מקורות זו גם את התפילה "ולא תכנס לפניך תפילת עובדי דרכים" (יומא נגב, ומעשה ר' חנינא, שם). המתח בין ראיית הגשמים כמכשיר הנתון ישירות בידי הקב"ה ובין מסירתו לעיתים לצדיקים, בוקע ועולה גם בדיון הגמרא בעניין אליהו, כשעומדת שם הקביעה "שלש מפתחות לא נמסרו לשליח — של חיה ושל גשמים ושל תחית המתים" (סנהדרין קגא), ובכל זאת נמסר מפתח גשמים לאליהו.

נראה אפוא כי בהסתמך על העקרון הכללי שדווקא הגשם בא בזכות יחידים, וודאי בזכות צדיקים, יש טעם לפנות אל היחיד שיבקש על הגשם, וזאת כשהסתיימה מערכת התעניות הכללית-לאומית בלא תוצאה, ובמיוחד כשהבקשה הינה למלוי בורות במיוחד, ויתר מכך לצורך מצוה — עולי רגלים — אך יש הסתייגות מבקשה לחולל ניסים נוסח המעשה בימי יואל, כפי שתפסוהו חז"ל.

ספק אם יש מקום לראות בשורות האחרונות היגד הלכתי חד-משמעי. אין להוציא ממנו הלכה בשאלת הפניה לצדיקים באופן כללי. ברם, יש בניתוח הסיפור וברקע הרעיוני שלו כדי לסייג את הפניה לצדיק ולכוונה למקרים של הכרח בל יגונה.

ג. מה פרוש "מעגל"?

הבענו לעיל את החשש כי מעשיו של חוני עלולים להתפרש שלא כהלכה, או לגרום להסתחת הדעת מהקב"ה אל האדם. אין ספק כי חלק מכריע בחשש זה נזקף לענין "המעגל", ויש לעמוד על משמעות ביטוי זה. אם נניח כי חוני כונה "מעגל" על שם המעגל שצייר, יתקבל הרושם כי מדובר במעשה חריג וחד-פעמי. הורדת הגשם תיזכר בזכות המעגל דווקא, והחשש דלעיל יגבר.

הפרוש המקובל כי הכנוי מעגל קשור למעגל אינו מצוי במקורות עצמם. מי שנתן 'דחיפה' לפרוש זה היה רש"י בפרושו למסכת מנחות — "דעגיל להו מעגל ... מעגל-צירקל"א (מעגל בשפות אירופאיות) כדקרינן חוני המעגל על שם עוגה" (מנחות צדב). יתכן כי זיהוי זה מושפע משני כינויים אחרים של "מורידי גשמים", הקשורים למעשה ולפעולה, ומוסברים בגמרא. אחד מהם הוא נקדימון בן גוריון, ששמו נדרש — "שנקדרה חמה עבורו" (תענית כ,א); והשני — חנן הנחבא — "ואמאי קרי ליה חנן הנחבא? מפני שהיה מחביא עצמו בבית הכסא" (תענית כג,ב). אולם, דווקא בשני מקרים אלו מסבירה הגמרא את השמות בהקשרם למעשה, מה שאין כן במקרה של חוני המעגל.

מסתבר כמו כן שיצירת מעגל לצורך רכוז בתפילה אינה אופיינית דווקא לחוני המדרש מספר שכך נהג גם משה —
באותה שעה עג משה עוגה קטנה ועמד בתוכה, וביקש רחמים עליה
לאמר: איני זו מכאן עד שתתרפא מרים אחותי. (אבות דר"נ פ"ט)

גם במקרה של חוני מקפידה הבריייתא להדגיש כי ענין המעגל אינו חידוש מקורי של חוני, ותולה את המעשה בנביא קדמון — "כדרך שעשה חבקוק הנביא" (תענית כג,א). ובלי כל קשר לחוני, מספר המדרש על מעשה זה של חבקוק, תוך שהוא מסביר פסוק בספר חבקוק —

כשבא חבקוק אמר: "על משמתי אעמודה ואתיצבה על מצור" (חבקוק כ,א). מאי מצור? מלמד שצר צורה ועמד בתוכה, ואמר: איני זו מכאן עד שתודיעני דבר זה (אריכות הגלות)... (מדרש שוחר טוב ז,יז). ובשאלה אחרת, שם, עז,א. וראה ילק"ש תקסב,ב)² כמובן, אין זה פשוט של פסוקו אך הוא בודאי מלמד על נוהג מסויים שהיה מקובל באותה עת, נוהג שתלודו בקדמונים (חבקוק, משה) ואין לחוני בלעדיות לגביו.

יתכן שציור הצורה בקרקע עוזר בריכוז, ואולי יש בה סמל לניתוק מן העולם החיצוני והתכנסות של המתפלל אל עצמו ומשימתו, אך לא דבר מעבר לכך! הסמליות של צורת המעגל (עוגה) כיוצרת סייג בינו לבין העולם עולה מן הדרישיח המוזר בין חוני ותלמידיו, בבריייתא שבגמרא (תענית כג,א). הם מודיעים לחוני מה טיב הגשמים, ומהי תועלתם או נזקם — ... התחילו גשמים מנטפים. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראינוך ולא נמות. כמדומין אנו שאין גשמים יורדים אלא להתיר שבועתך. אמר: לא כך שאלתי ...

וכן בהמשך. לאמר, חוני אינו מודע למתרחש מחוץ לעוגה שעגו

פירוש שהועלה לאחרונה מבוסס על הדמיון בין העוגה שבמעשה זה לבין העוגיות (חריצים עגולים מסביב לעץ) הנזכרות בדיון בהלכות חול המועד — "משקין בית השלחין במועד ... ואין עושין עוגיות לגפנים" (משנה, מועד קטן א,א). לפי זה עומד חוני במרכז העוגה, כעץ במרכז העוגה שלו. הדמיון לעץ מדגיש את התלות החזקה של האדם בבוראו.³

פרופ' ש' קליין⁴ הציע לראות את הביטוי "מעגל" במקצוע הקשור לשמוש במעגילה. מן המפורסמות שחכמים נקראו על שם מקצועותיהם (הזכרנו בענין

2. רש"י בפרושו לג"ך מתאר את שעשה חבקוק, אך משתמש בלשון "עג עוגה" הלקוח ממעשה חוני, ואינו מזכיר כלל את המונח מעגל (חבקוק כ,א; ישעיהו כ,א).

3. האוניברסיטה הפתוחה, עולם של חכמים — יחידה 2 עמ' 9-11.

4. ש' קליין, על טעויות אחדות בפרושי שמות ומקומות, ציון — ידיעות החברה הארץ ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה, תרצ"ז, א' עמ' 2. פירושו זה מתקבל על הדעת, אך אין לדחות לגמרי את האפשרות שמעגל קשור להכנת 'עוגלי תאנים' — 'הגרגרות משירוש, ומגורה משיעגל. היה דש בחבית ומעגל במגורה ...' (משנה, מעשרות א,ח); 'עוגלי דבלה, הגדולים מעלים את הקטנים, והקטנים מעלין את הגדולים, העגולים מעלין את המלבנים, והמלבנים מעלין את העגולים' (משנה, תרומות ד,ח). שים לב שזוכרים כאן גם מלבנים!

זה את "נחוניא חופר שיחין". המעגילה נזכרת בשני מקומות במשנה: אלו הן הגולין: ההורג נפש בשגגה. היה מעגל במעגילה ונפלה עליו והרגתו — הרי זה גולה. (מכות ב,א)

נראה כי מדובר במעגילת אבן ששימשה לכיבוש ולהידוק הגג לפני החורף, כדי שלא ינטף בגשמים. רש"י, בגמרא שם, פירש אחרת, ואולי לא הכיר את המכשור.⁵ וכן — "שפין את הסדקין ומעגלין אותם במעגילה ביד וברגל, אבל לא במלחציים" (מועד קטן א,י). נראה שניתן לפרשו על מלאכת הגג, או על הכנת התנור כפי שמפרש שם רש"י. שתי המלאכות קשורות בטיט, וסביר להניח כי העוסק באחת עוסק גם בשניה.

ר' ש"ח קוק הציע כי העיסוק במלאכת "שפוף" התנורים מסביר את דאגתו היתירה של חוני לתנורי הפסחים הנזכרים בבריתא ובמשנה.⁶ מלאכת המעגלים בגג בוצעה בסתו, לקראת בוא היורה, כפי שמצויין בבריתא — "יורה — שמורה את הבריות להטיח גנותיהן" (בבלי, תענית ו,א). יתכן כי רגישותו של חוני לענייני גשם צמחה ממלאכתו הקשורה בהכנת הגגות לקראת הגשם, וכמותם גם התנורים העלולים להפגע מעודף גשם.

כל הנאמר הינו כגדר השערה בלתי מחייבת, אך הדברים יפים להבלטת הניגוד העצום בין שתי האפשרויות שנרמזו לעיל בכל הקשור להכנת אשיותו של חוני. האפשרות הראשונה, המקובלת על רבים, מציגה את חוני כאיש פלאים, המשתמש במעגל כסגולה להורדת גשמים. ואף שהצליח, לא הכל הסכימו עם צעדו זה. לפי האפשרות השניה חוני הינו דמות ריאלית, מעגל במקצועו, ומקצוע זה גם מכתיב את רגישותו לגשם. כל ענין המעגל שבסיפור הינו שולי, ומטרתו הגברת הריכוז. בהתחשב בנתונים שבידינו, קשה להוכיח כי האמת כולה טמונה באפשרות השניה, אך לאור כל מה שהבאנו לעיל נוטים אנו לאפשרות זו.

5. רש"י מקפיד לציין בפרושו לתלמוד, כי גגות ארץ ישראל היו שונים לגמרי מגגות אירופה המשופעים (ראה למשל: רש"י לערובין פחב ועוד). נראה לפיכך כי רש"י לא הכיר את מעגילת האבן שהיתה נפוצה כל כך בארץ ישראל במשך הדורות. ובה היו כובשים את טיט הגג מידי שנה. מעניין לעקוב אחר המחלוקת בין רש"י לתוספות בדבר טיבה של מלאכת המעגילה המתוארת במשנה מכות פרק ב, שיש בנפילתה לגרום למות בשוגג. רש"י מסביר: "טחין היו את גנותיהן בטיט, והגגות לא היו משופעין, אבל הטיט משפיע מעט, כדי שיוזבו המים. וטחין אותן בחתיכת עץ עבה וחלקה, ובה בית יד, ודוחפה לצד השפוע, ומושכה אליו, וחוזר ודוחפה, והטיט מתמרד, ושם העץ מעגילה." ולעומתו התוספות — "בימיהן שהיו הגגות שווים, ולא משופעים כמו שלנו, וכשעושים הגג טוחים אותו בטיט, ורוצים להשוות טיח הגג, ולוקחין אבן עגולה ארוכה קצת, ויש לו ב' שיניים ומעגליות אותה על פני כל הגג להשוותו והיינו מעגילה."

6. ראה הערתו למאמרו של ש' קליין (לעיל הערה 3) שם עמ' 26.

ד. המשמעות הרעיונית של ספור חוני

ננסה לעמוד על המשמעות הרעיונית של ספור חוני, תוך התמקדות בשאלות: האם יש טעם לפגם במעשה? ומה מקומם וכוחם של היחידים בתהליך התפילה והבקשה לגשם?

החשש שבמעשה ברור. אומנם אין זה חשש לכשפים ממש, אך המעשה קשור בשינוי דרסטי באופיין של הפעולות הטבעיות, כשהסיבה החיצונית הנראית לעין הינה אך ורק התנהגותו של אדם בודד. בשל המעמד הפומבי, אין שומעים את קולו ואין מבינים את דבריו, אך רואים היטב את מעשהו, והוא מצטייר כמעשה לא שגרתי. נזכור גם כי ההגדרה המדויקת של מעשה הכשפים אינה פשוטה — למעשה כל שינוי סדרי הטבע (מושג גמיש!) יכול להכלל בה. אם כן, מדובר בחשש ל"אבק כשפים". באותה תקופה נראה כי היה זה חשש נכבד. יוכיחו על כך המעשה במכשפות ותגובתו הקיצונית של שמעון בן שטח, הגבור השני של ספור חוני.

סקירת המקורות בהם מוזכר שמעון בן שטח מביאה למסקנה כי דווקא מצידו ניתן היה לצפות לתגובה חריפה ביותר כנגד מה שנראה ככשפים, והוא זה שיציב גדרות וסייגים נגד "אבק כשפים". במשנה מסופר — והלא שמעון בן שטח תלה נשים באשקלון? אמרו לו: שמונים תלה, ואין דנין שנים ביום אחד. (סנהדרין וד.)

כלומר מדובר בהוראת שעה, ובתלמוד מוסבר באריכות, שנשים אלו היו מכשפות (ירושלמי, חגיגה פ"ב, סנהדרין פ"ו ה"ט). לא כאן המקום להאריך בבאור הנאמר שם, אולם יש שם רמז מעניין, כי כח הכשפים חל לכאורה גם בעניין הגשם, שכביכול לא הרטיב את צידי המכשפות ששלח שמעון, והיה בכך משום הטעיה למכשפות, שחשבו כי יש כשוף בדבר.

האם גם בענין חוני חשש שמעון בן שטח לכשפים בכל הקשור לגשם? מסתבר, כי חרף רגישותו הרבה לענייני כשפים, כאן אין חושש שמעון בן שטח כלל לכך! העיון במדרש ובמסורות על שמעון בן שטח מפריך גם את הטענה שכביכול בעניין חוני ויתר שמעון על העונש החמור של נידוי בשל חיבתו של העם לחוני! שמעון בן שטח מצטייר כדמות עשויה ללא חת, שאינו מוותר על עקרונות, ואם היה חשש להשפעה על העם כשל אבק כשפים, היה דווקא מקום להתנגד לחוני, ולא לוותר על עונש, ובוודאי שלא לשבח אותו. נראה אפוא שיש לקבל את הערכת שמעון בן שטח למעשה כלשונה — אלמלא חוני אתה, גוזרני עליך נידוי, שאילו שנים כשני אליהו שמפתחות גשמים בידו של אליהו לא נמצא שם שמים מתחלל על ירך? רש"י: "לא נמצא שם שמים מתחלל על ירך" — בתמיה. שאליהו נשבע, "חי ה' אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי" (מלכים א' יו, א), ואתה נשבע שאין אתה זו עד שירדו גשמים. נמצא שם שמים מתחלל על ירך — בזה או זה בא לידי שבעת שוא. (תענית כג, א.)

כלומר, אין כאן ערעור עקרוני על יכולתו או על רשותו של חוני לעשות כך, אלא שאלה של סיכון מסוים שמא המעשה לא יצליח; או, שאלה בדבר ההיתר להשתמש בלשון שבועה כלפי הקב"ה.

הערכה מדויקת יותר של מעשהו של חוני ניתנה ע"י חז"ל, שלא זו בלבד שלא הביעו כל חשש, אלא אפילו השוו את חוני לאלהו — "ואדם אין לעבוד את האדמה — ואדם אין להעביד את הבריות להקב"ה, כאלהו וכחוני המעגל" (בראשית רבה יג,ה). מאמר זה מעלה שתי נקודות: א. לא זו בלבד שלא מדובר בכשפים, "שמכחישין פמליא של מעלה" (סנהדרין סז,ב), ואף לא מדובר בהסחת הדעת אל האדם, המביא כביכול את הגשם במקום לקב"ה, אלא שיש במעשה להוביל לעבודת הקב"ה. ב. במבט לאחר, מעשהו של חוני נזכר לא בשל התשועה שהביא במוכן הכלכלי-קיומי, אלא דווקא בזכות הרחיפה שנתן בתחום הדתי.

כדי להבין מדוע דווקא בתחום זה של הגשם, אדם המשנה מכחינה מסוימת את מהלך הטבע מביא תועלת לאמונת הבריות בקב"ה, ולא נזק — יש לעמוד על מקומו המיוחד "ול אקלים ארץ-ישראל בעולם הרעיוני של היהדות. ערב הכניסה לארץ ישראל, בנאומו בספר דברים, מציין משה את תפקיד הגשם ומקומו החשוב במערכת השכר והעונש וההשגחה — והיה אם שמע תשמעו אל מצוותי ... ונתתי מטר ארצכם בעתו ... השמרו לכם פן יפתה לבבכם ... וחזרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר. (דברים יא, יג-טז)

כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם, אשר תורע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק, והארץ אשר אתם עובדים שמה לרשתה, ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים. ארץ אשר ה' אלקיך דורש אותה, תמיד עיני ה' אלוך בך מראשית השנה ועד אחרית שנה. (שם, יא, יג-יז)

בתקופה של העדר ניסים גלויים בארץ ישראל הופך הגשם 'מכשיר' חשוב ביד הקב"ה, שיש בו כדי להפגין את השגחתו הצמודה לנעשה בארץ. אולם, דווקא בשל היות הגשם תופעה טבעית, כביכול, המחייבת התכוננות מתמדת של המאמין כדי לראות את יד ה' שבה, יכול הכופר לטעון להיותה מקרית.

ההשקפה על מקריות בהנהגת העולם הינה האויב הגדול של האמונה. השתלשלות הדברים בימי אחאב ואלהו מובילה למסקנה, כי לאחר דרך ארוכה של הדרדרות בחיפוש אחר אלילים שונים, מגיע אחאב להשקפה על מקריות מוחלטת, המתבטאת בין השאר בחוסר תשומת לב לאשר קרה לחיאל בית האלי בבנית יריחו, מעשה שאירע לפי עדות הכתוב "בימיו".⁷ אם התגשמות מדויקת, לאחר מאות שנים, של קללה עתיקה של יהושע אינה

7. ניסיתי להתמודד עם הבנת גורמי המקריות בהשקפת עולמו של אחאב ותגובתו של אלהו. במאמרי "אשיותו והשקפתו של אחאב מלך ישראל", שמעתין, תשמ"ז, כ"ג 83 עמ' 16.

מתפרשת כיד ה', הרי כל דבר הינו בגדר מקרי וניתן להתפרש ככזה, ומתחייבת מכך השקפה על מקריות מוחלטת בהנהגת העולם. בתנאים אלו גזור אליהו בצורת מוחלטת, שנראה שאינה תלויה בזמן אלא בהתנהגות העם.

המלחמה ב"מקריות" אינה יכולה להיות מוכתרת בהצלחה מוחלטת וסופית, כאשר ע"י מקריות ניתן בעצם להסביר כל דבר. מלחמה זו יכולה להיות יעילה יותר, אם יתמלאו בה שני תנאים — ראשית, בתופעה הבאה כתגובה צריכה להיות חריגה גדולה יותר מהשגרה הגלומה בתופעה עצמה — במקרה זה בצורת ארוכה, השונה באורח מהותי מהפסקות שגרתיות בגשמים; ושנית, ככל שתורגש פתאומיות בוטה יותר בכל הקשור בהפסקת התופעה, ישתכנע הצופה שיש דברים בגו. כשמדובר בבצורת בסיפור זה, החריגות מתבטאות גם בגורם הזמן — ירידת הגשם לפי תפילתו של חוני — וגם בגורם הכמות — הכמות הרצויה לפי תפילתו של חוני. תופעות כאלו יהיה קשה להסביר כבאות באופן מקרי, אם נכפוף תנאים אלו להשקפת עולם מסודרת וכוללת של שכר ועונש, תקבל המלחמה במקריות את הממד הדתי-מוסרי שלה, וכאלה הם הדברים בכל הקשור למערכת הגשמים בארץ ישראל. האופי המוסרי-דתי של המלחמה במקריות בולט כשהלוחמים הינם חסידים יחידים בדורם, כאלהו וכחוני.

בניגוד למסופר בתנ"ך על דורם של אחאב ואליהו, במקרה של חוני לא פורש החטא, ולא בואר מדוע באה הבצורת הממושכת. אך אין זה נמנע שתפסו את כל נסיבות הסיפור כבאות לחזק את כוחה של תפילה. בימי בית שני לא חסרו כתות שהגיעו לדרגה זו או אחרת של חוסר אמונה וכפירה. חלקן, כפי שעולה מחקר מגילות מדבר יהודה, אף האמינו בגזירה קדומה. מעשהו של חוני, המדגיש את כוחה של תפילה, מסייע במאבק נגד אמונה זו. המצב הכלכלי הטוב והיפה ששרר בתקופת שמעון בן שטח מתואר כמדורש: מעשה בימי שמעון בן שטח ובימי שלמצה המלכה, שהיו גשמים יורדים בלילי שבתות עד שנעשו חיטים ככליות, ושעורים כגרעיני חותים, ועדשים כדינר זהב. (ויקרא רבה לה, ד.)

מצב שפיר זה יכול היה להטעות ולהרדים את חושיהם של אלה שטוענים כי הבצורת שהגיעה הינה דבר מקרי ובדרך הטבע היא באה. בא מעשה חוני וטפח על פניהם. ימי שמעון בן שטח, שביסודם היו ללא חטא, כפי שמודגש בהמשך שם, זכו לטהור והשלמה במעשהו של חוני. כן יש טעם לשאול, האם העמדת המתרחש סביב חוני מעל המקדש הנזכר בסיפור לא באה להבליט את תפילתו המשיגה תוצאות לנוכח עבודת המקדש, וגם לכך משמעות רעיונית נכבדה!

עסקנו עד כאן במשמעות הדתית העקרונית של האקלים בארץ ישראל, כפי שכא ליד ביטוי בסיפור חוני. אך נראה שחבויים כמעשה גם לקחים דתיים נוספים, הקשורים לפרטים מסוימים הנזכרים שם. בקריאה ראשונה נראה שניתן להעניק לפרטים אלו משמעות טכנית גרידא, לאמר, אין להם

כל מסר דתי מיוחד. אולם בעיון במשמעותם הכללית של פרטים אלו בעולם היהדות, אי אפשר שלא להתייחס לסמליותם.

הראשון קשור לסימן שנתן חוני, ע"פ המסופר במשנה — "צאו וראו אם נמחת אבן הטועים" (תענית ג,ה). סביר להניח שכוונתו היתה, שכל זמן שלא נמחתה אבן הטועים, לא יתפלל על הפסקת הגשמים. אבן הטועים הינה האבן שמעליה היו מכרזים על האבדות (בבלי, בבא מציעא כח,ב). מן הסתם היתה אבן זו בולטת וגבוהה, כדי שתוכל למלא את תפקידה. לפי זה בחר חוני את האבן כסימן משיקולים טכניים. אולם, בסיפור דומה המופיע בתוספתא (תעניות פ"ב), שגיבורו הינו חסיד אחד (לא מוזכר שמו), נתן אותו חסיד סימן אחר — "צאו וראו, אם עומד אדם בקרן אפל ומשקשק את רגלו בנחל קדרון, אנו מתפללים שלא ירדו גשמים". כנראה שהכוונה לקרן העופל בירושלים, והמצב המתואר הוא שתהיה גאות יוצאת מגדר הרגיל בנחל קדרון. הסימן הזה הוא סימן טופוגרפי הגיוני, הממחיש בצורה הטובה ביותר את עוצמת הגשם. אבן הטועים לעומת זאת מזכירה מצוה מיוחדת — השבת אבירה — שבאמצעות אבן הטועים מובאת לידי ביצוע מושלם ככל שניתן. יתכן שלבחירת סימן זה דווקא, ולא סימן טופוגרפי סתמי, יש משמעות סימלית. כביכול, המידות המוסריות המסומלות ע"י אבן הטועים מצילות מפני האסון. שליחת הציבור אל אבן הטועים דווקא נועדה להזכיר להם זאת!

פרט שני בסיפור, שיש מקום לדון במשמעותו הינו: "עד שיצאו ישראל מירושלים להר הבית מפני הגשמים" (משנה וגמרא, שם). העליה להר הבית — מקום המקדש — מפני הגשמים יכולה להסתבר בשל גובהו מעל סביבתו, ובשל הסתווים (שורות עמודים מקורות) שהיו שם המספקים מחסה מפני הגשם. במיוחד נחוץ הדבר לבני דלת העם שגרו בעיר התחתונה, הגמוכה מהר הבית, שם נוקי הגשם ניכרים יותר. אולם בירושלים בימי בית שני היו מקומות גבוהים מהר הבית. אי אפשר איפוא שלא לתת את הדעת למשמעות הסמלית של הר הבית והמקדש בנושא הגשם. כזכור, התפלל שלמה בעת חנוכת המקדש שכנה תפילה שבה נוסחו יעדיו של הבית שניבנה. אחד מיעדים אלו היה — "בהעצר שמים ולא יהיה מטר, כי יחטאו לך, והתפללו אל המקום הזה והודו את שמך ומחטאתם ישובון כי תענם" (מלכים א' ח, לה). אין להוציא מכלל אפשרות אפוא שהעליה להר הבית הינה לצורך מציאת המחסה, אך אי אפשר להתעלם ממשמעותה הנוספת הכרוכה בתפילת שלמה. הנה כי כן, מי שניסח את הסיפור וגיבשו דאג להעביר אלינו כמה רמזים ברורים המלווים את המסר העיקרי של המעשה, ומעניקים לו נופך נוסף של עומק דתי.

ה. האם יש בקורת סמויה על מעשהו של חוני?

הדגשנו את הבקורת על מעשהו של חוני המובלעת בדבריו של שמעון בן שטח, "אלמלא חוני אתה..." שמעון בן שטח מייצג את סמכותם הרגילה

של חכמים, והוא מסתכל בהסתייגות מסוימת על המעשה של החסיד. כאופן עקרוני המעשה מותר במיוחד בתנאים דלעיל, אך יש גם מקום לחשש.

נראה שבסיפור עצמו חבוייה בקורת נוספת. חוני מצליח ל"הוריד" גשם, אך לא את הכמות הרצויה, והוא נאלץ להתפלל ולהסביר בדיוק מה הוא "רוצה". למותר לציין שהקב"ה במרומיו ידע בדיוק את הצרכים, והעיכוב שנגרם עד שירד הגשם הרצוי הינו משמים. נראה שיש כאן הסתייגות מסוימת, הפעם של הקב"ה.

המורכבות הפנימית המלווה את המעשה באה לידי ביטוי גם בסיפור אחר המופיע בתלמוד בסמוך למעשה חוני. בספור זה מסופר על שינה בת שבעים שנה שישן חוני (לפי גירסת התלמוד הבבלי). לאחר מכן התעורר, ומצא עצמו בעולם שונה לחלוטין ולא מוכר. לאחר שלא האמינו לו שהוא חוני, ולא עשו לו את הכבוד הראוי, ביקש רחמים ומת (תענית כג,א). מעשה זה הינו פשטני למדי, ומשתמש במוטיב ידוע. הוצעו לו פירושים רבים, במיוחד תוך הסתמכות על המקבילה בתלמוד הירושלמי. נראה, אולם, שיש בו יסוד של טשטוש ה"אני" של הצדיק, הנובע מהרקע של זמנו ומקומו, שלאחר שבעים שנה כבר איש אינו מכירו באופן אישי, ולא הוא מכיר העולם. כוחו המביאו לחיי נצח הינו בסופו של דבר בעוכריו, ובאכזר את הקשר לזמנו ומקומו, וממילא לתפקידו, מתוודע הוא לאפסיות האנושות, וחולשתו מביאה אותו למות כאחד האדם. נראה לפיכך, שיש בסיפור הסתייגות מהעמדת העיקר שבספור חוני על האדם.

הצבענו כאן על סכנות מסוימות במעשה, שאי אפשר להתכחש להן. אי אפשר שלא לסיים כמה שמביא יוסף בן מתתיהו בגירסתו שלו לסיפור חוני. אחרי שהוא מזכיר את סיפור הורדת הגשם, מספר יוסף, שבעת מלחמת האחים בין הורקנוס לאריסטובולוס, ביקשוהו אנשי מחנה הורקנוס לערוך תפילות לכשלונו של אריסטובולוס אחיו. תשובתו של חוני היתה: אלוקינו מלך העולם, מאחר שאלה העומדים אתי הם עמך, והנצורים כוהניך, בבקשה ממך, שלא תשמע את אלו נגד אלו, ולא תקיים מה שמבקשים אלו נגד אלו.

תגובת העם לכך היתה:

הקיפו אותו הרשעים שביהודים, והרגוהו בסכילה. (קדמוניות היהודים, יד 21-24)

אכן נמצא מי שלא הבין נכון את הלקח ממעשהו 'הראשון' של חוני, והיו מי שראו בו מי שיכול לכפות בכוח תפילתו את רצונו על המציאות. כמה שונה גישה זו ממעשהו 'הראשון' של חוני. אז חולל בכוח תפילתו שינוי במציאות, אך לטובת העם, כדי לאפשר לו קיום מצוה המאחדת את העם — מצות עליה לרגל. ועתה, נתבקש — וליתר דיוק: נדרש — לסייע לפירוד. ללמדנו, שהצלחתו של חוני אינה יכולה להיות ענין לכשעצמו; וכדי שיצליח, הוא זקוק לכלל ובתוכו שמעון בן שטח שיביע את ההסתייגות מהמעשה. רק בצירוף

שכזה יש סיכוי שהמעשה אכן ישפיע לחיזוק ועידוד האמונה כפי שביארנו. ראוי לזכור שבכוחו של חוני להביא לקדוש ה' כפי שהכריזו חז"ל, אך בעינינו שכאלו הגבול בין קדוש ה' לחלולו הינו דק שבדקים, והחותר לקדוש ה' ראוי שיפעל במערכת דתית הכוללת מנגנוני בקרה פנימיים. ואם לכך באה מעורבותו של שמעון בן שטח, דיינו.

ה. סיכום

ניסינו במאמרנו זה להאיר את מעשהו של חוני מבחינה הלכתית-רעיונית, תוך הדגשת הקשר בין שני התחומים. הבעיה הגדולה המרחפת מעל המעשה הינה, עד כמה יכול ורשאי אדם לנסות ולהתערב במהלך הטבעי, וזאת בהנחה, כי היהדות — למעט תקופות מסוימות בהן היה גלוי השכינה ברור וגלוי בעולם — לא ראתה בשנוי סדרי הטבע מהלך חיוני להולכת הבריות לאמונה בקב"ה. בדורות של יציאת מצרים, הנודדים במדבר והכניסה לארץ נראו ניסים גלויים, שהיו חיוניים לקיומו של עם ישראל או חלקים גדולים ממנו. הניסים והאותות בדורות לאחר מכן כבר היו שונים — יותר משהיה בהם צורך חיוני, היה בהם משום אות וסמל לכוחו של הקב"ה. בהיותו קשור למים, מעשהו של חוני היה חיוני לכלל ישראל, אך אין להשוותו, למשל, לנס מובהק כהוצאת המים מן הסלע ע"י משה ואהרן. יש לזכור כי עניין הגשמים בארץ ישראל שונה במהותו מתופעות טבע אחרות, כאשר מלכתחילה היחס ביהדות אל הגשם אינו כמספק מים בלבד, אלא גם כמכשיר באמונה. כלומר: ירידת הגשמים, או הפסקתם, תלויה במצב הדתי-מוסרי של העם.

הדיון דלעיל הובילנו למסקנות הבאות —

- א. מבחינה הלכתית לא מצאנו הוראה מפורשת לפנות ליחידים שיתפללו ויתחנו על הגשם. אך פניה שכזו לא רק שלא נאסרה, אלא נראה שהינה אפילו מתבקשת בסוף החורף, כאשר התענית חוזרת ליחידים. זהו דין שיוצר את התחושה כי הם העומדים במרכז הכובד של המלחמה בבצורת בעת זו. הסבר זה משתלב גם בהשקפה העקרונית שהמטר בא בזכות היחידים, במיוחד צדיקים. אין הוראה מפורשת לפניה שכזו, ונראה שהגישה בהלכה הינה בבחינת לצאת ולראות כיצד נוהג העם. נראה שבכך בקשה ההלכה למנוע התפתחות מעמד מיוחד של "מורידי גשמים" מקצועיים, כפי שקרה בתרבויות שונות במזרח התיכון.
- ב. בחינת אישיותם של המתפללים על הגשם, מאליהו ועד הצדיקים המתוארים בתלמוד, מעידה על חסידים אנשי סגולה. במסגרת זו לא באנו לבדוק את מידותיהם התרומיות, נושא מעניין בזכות עצמו. ניסינו להצביע על האפשרות כי חוני לא היה איש פלאות, הנוקט בטכסיסים לא מקובלים כדי להשיג את מבוקשו. כינויו "המעגל" נגזר קרוב לודאי ממקצועו. השיטה בה השתמש בענין המעגל (עוגה) היתה נקוטה גם אצל אחרים, ואין להגזים בחשיבות פרט זה בסיפור.

ג. אין לראות בבקורתו של שמעון בן שטח בקורת לגבי עצם המעשה, אלא רק לגבי הנסוח. לעובדה שהויכוח נסתיים בסופו של דבר ללא צורך בנידוי חשיבות רבה, היות וחוני החסיד נשאר בסופו של דבר בעולמם של חכמים!

ד. החשש מכשפים היה כנראה חשש כבד בתרופה הנידונה. בתורה נזכרים הרבה איסורים ספציפיים הקשורים בצורה זו או אחרת לכשפים. האיסור על הכישוף עצמו אינו מוגדר די הצורך, והוא מתייחס כפי הנראה באופן עקרוני לכל פעולה הגורמת להריגה מגדרי הטבע בעזרת כח נסתר.⁸ נכון שכאשר הפעולה מבוצעת בשם הקב"ה, אין אלו כשפים במובן המקובל, אולם ודאי שיש בכך הסחת הדעת מהקב"ה אל האדם המבצע את הפעולה. מכל מקום דיוקא בענין הגשמים — על רקע האקלים המיוחד של ארץ ישראל, שבו פיזור הגשם על פני השנה אינו ניתן לחזוי מדויק מראש, וקיימת אזהרה מקדמא דנא כי הגשם תלוי בהתנהגות הפרט ובכלל — אין כל חשש להסחת הדעת מהקב"ה; להפך: ארועים מסוג זה מחזקים את האמונה.

ה. מעשה חוני ומעשים אחרים הקשורים בהורדת הגשם, נראה שהינם חריגים, אך בפועל משתלבים יפה בתכונותיה הטבעיות של ארץ ישראל. בענין זה חשוב מאד העיתוי, ונראה כי הדבר משתלב בהשקפה הרחבה יותר על ניסים שאינם חורגים למעשה מסדרי הטבע, וכל ייחודם הוא בבואם בעתוי מתאים. גם בענין הגשם בא לידי בטוי בצורה מרשימה ביותר גורם העתוי, שהרי בעיתוי שאינו מתאים יכול הוא לגרום נזק ולא תועלת.

ו. היותו של חוני מעגל, יוצרת אצלו צורך אישי בגשם. ללא גשם אין צורך במקצוע זהו נראה שהצורך האישי יוצר אצל הפרט, ויהיה חסיד וצדיק ככל שיהיה, מודעות גם לצורכי הכלל.

8. שאלת ההגדרה המדויקת של הכשוף אינה פשוטה כל עיקר. עקרונית קל יותר להגדיר את סוגי הכשוף הנזכרים בתורה (אם כי יש חלוקי דעות בין הפרשנים על כך). נראה כי מדובר באופן כללי על פעולות מאגיות מסוגים שונים, כלומר, השפעת על הטבע בעזרת כוחות נסתרים. ונראה כי לכך מתכוון הטור (י"ד סי' קעט), וכוזו היא גם הדוגמא ברמב"ם (הלכות ע"ז יא, טו) בעקבות המשנה והתלמוד.